

Inhoud

Rekenschap. Mijn laatste drie decennia _____	17
I. Naar nieuwe oevers _____	21
Op krachten komen: een ‘kettters lot’? _____	22
Mijn leven – labyrint of drakengevecht? _____	24
Een documentatie met een appèl aan de paus _____	25
Geen illusies: een brief aan de paus _____	27
Een helper in nood: Karl Klasen _____	29
Ondersteuning door loyale oppositie in de kerk _____	31
Solidair met de ‘politieke theologie’? _____	32
Versplintering van de hervormingskrachten _____	35
Acceptatie aan de basis _____	37
Herleving van het studium generale _____	38
Strijd om de publieke opinie _____	40
Een nieuwe wereldhistorische horizon _____	42
Wat me drijft? _____	45
Voor een kritische en zelfkritische rationaliteit _____	47
Vragen bij het kritisch rationalisme _____	48
Smakeloze achterhoedegevechten: Wie mag er examens afnemen? _____	50
Collectieve aansprakelijkheid _____	52
Het lot van een theoloog: Hermann Häring, Urs Baumann, Karl-Josef Kuschel _____	54
De inquisitiegeest waart nog altijd rond – wereldwijd _____	61
Conflict staat-kerk en dieptepsychologische bijbeluitleg _____	63
‘Na de ketter volgt de kater’ _____	68
Herbert Haagstichting ‘Voor vrijheid in de kerk’ _____	70

II. Een realistisch visioen	74
Een standpunt innemen	75
Verandering van de kerkelijke weersgesteldheid	76
Katholieke verwerking van het verleden onontkoombaar	79
Dialectiek van structuren en personen	81
De paus van de restauratie: Karol Wojtyła	82
Repressie over de hele linie	84
De paus en de katholieke jeugd	88
De media op de proef gesteld	90
Pauselijke reizen zonder oecumenische gevolgen	92
Foute bisschopsbenoemingen met grote gevolgen	94
Een symptomatisch hervormingsfeest: Augsburg 1981	97
Oecumenische stagnatie in Genève	98
Het dilemma van de anglicanen	100
Dialogoog met de oosterse orthodoxie zonder resultaten	103
Zeven strategieën tegen de voortdurende restauratiekoers	105
Moeten theologen zwijgen?	106
Ratzingers inquisitie en het verzet	108
Horizonverbreding van de oecumenische theologie noodzakelijk	109
Toekomstkansen van een visie: plus- en minpunten	111
III. Verkenning van het nieuwe land	115
Een Amerikareis en een pijnlijke vergissing	116
<i>Existiert Gott?</i> – ook in het Engels een bestseller	119
Wat brengt spreker en toehoorders bij elkaar?	120
Pilotproject I: Paradigmawisselingen in de theologie	122
In Chicago theologie en godsdienstwetenschap verenigd	124
Hoe er iets nieuws ontstaat in de natuurwetenschap en de theologie	125
De trojka Tübingen–Chicago– <i>Concilium</i>	129
De hardnekkigheid en concurrentie van vroegere paradigma's	131
Pilotproject II: Vrouw en christendom	132
Onconventioneel onderzoek	134
Onderzoek naar vrouwen door vrouwen	135
Teleurstelling op teleurstelling	137
Een vrouw als paus?	141
Pilotproject III: Theologie en literatuur	144

Jezus in de hedendaagse Duitstalige literatuur _____	145
Religieuze werken van de wereldliteratuur _____	147
Een Tübinger symposium over theologie en literatuur _____	148
In de Engelenburch _____	151
Pilotproject IV: Religie en muziek _____	152
Richard Wagner: <i>Parsifal</i> _____	154
Wat is de betekenis van de ‘Götterdämmerung’? _____	156
Een feestrede voor Mozart _____	158
Sporen van transcendentie _____	159
Bruckners symfonie van het geloof _____	162
Op de drempel van de moderniteit _____	163
Pilotproject V: Religie en natuurwetenschap _____	165
Evolutietheorie en schepping _____	165
Het begin van alle dingen _____	166
IV. Mijn Amerikaanse decennium _____	169
Amerika lonkt _____	170
University of Chicago: Wat een gasthoogleraar doet _____	171
Ben ik werkelijk ‘succesvol’? _____	174
Een gedomesticeerde Amerikaanse kerk _____	176
Een oppositie die hervormingen wil _____	180
‘Leader of the loyal opposition’? _____	182
Professionele communicatoren: Wojtyła – Reagan _____	184
De noodlottige erfenis van de Poolse paus en de Amerikaanse president _____	188
Onder vrienden _____	190
Een unieke kans: Spurensuche _____	191
Een reusachtige opgave _____	193
Een ontwakende theologie _____	196
Een gewaagd dialoogexperiment _____	198
Ongeëvenaarde kansen om te leren _____	199
Bij bereidheid tot dialoog hoort standvastigheid _____	201
Geen wereldvrede zonder vrede tussen de religies! _____	203
Vijfmaal om de wereld _____	204
Reislust en heimwee _____	207

V. Mijn wereld van de islam	217
Ervaringen met de veelzijdige islam	218
De islam een heilsweg? Mohammed een profeet?	221
De Koran – woord van God?	223
Dialogoog in plaats van clash	224
Interreligieuze dialoog in praktijk: Pakistan	225
‘Godslastering’ (Harvard) – ‘clash’ (Windsor Castle) – ‘family dinner’ (Lech)	228
Een interreligieus gesprek in het Khomeini-tijdperk: Teheran	230
Khomeini’s dochter	232
Saddam Hoesseins bom: Isfahan	234
Opkomen voor de bahai’s	236
Ervaringen met de dialoog in Canada: Toronto	238
Discussie over de Zoon van God: Nigeria	240
Waarover men zou moeten spreken	243
Ontwakende islam	244
Discussie in Teheran over de positie van de vrouw	247
Paradigmawisseling in de islam	250
Tussen Middeleeuwen en moderniteit: Saoedi-Arabië	253
Islam met mystieke achtergrond: Indonesië	255
Op weg naar de moderne tijd: Oman	257
De ‘Arabische Lente’: Tunesië	258
Het laboratorium van islamitische democratie: Turkije	259
VI. Mijn wereld van het jodendom	262
Ervaringen met het levende jodendom	262
Wat ons verenigt	267
Wat ons scheidt	268
Wat ons zou kunnen samenbrengen	270
Het geloof van Jezus en het geloof in Jezus	271
Als christelijke theoloog in de synagoge	273
Met wie op vakantie?	275
Beter begrip voor de joodse geschiedenis	278
Joden in dienst van de verzoening	280
Paradigmawisseling in het jodendom	281
Wetenschappelijke symposia en gesprekken	283

Jezus – een liberale farizeeër? _____	285
Joodse bekenden en vrienden _____	287
Joods eerbetoon _____	292
Geen onschuldige natie _____	293
Het tragische conflict tussen Israël en de Palestijnen _____	296
Verzoening in plaats van heersen met geweld _____	298
Omstreden: geldigheid van de wet en de status van Jeruzalem _____	300
Een vredesvisioen voor het Nabije Oosten _____	302
Alleen een eerlijke vrede kan angst wegnemen _____	303

VII. De wereld van de Oceaniërs, Afrikanen en indianen _____ 305

De geestenwereld van Nieuw-Guinea _____	305
Omstreden begin van de religie _____	309
Afrika – de wieg van de mensheid _____	311
Afrika's dynamische geschiedenis _____	312
Egypte – een hoge cultuur uit de oude geschiedenis _____	315
Ethiopië: een onbewust nog aanwezig jodenchristelijk paradigma? _____	317
Confrontatie of ontmoeting tussen christendom en islam? _____	321
Afrika's grote eeuwen _____	323
Het falen van de kerken _____	326
De ambivalentie van de missie in de Nieuwe Tijd _____	328
De onafhankelijke Afrikaanse kerken _____	330
Apartheid – overblijfsel van de kolonialistisch-imperialistische moderniteit _____	331
De beste kardinaal die Afrika nooit had _____	335
Ook het marxisme faalt: Mozambique _____	338
Vreedzame machtsoverdracht: Namibië _____	340
Afrika's bedreigde toekomst: Mugabe _____	341
Democratie aan de winnende hand: Nyerere _____	344
Latijns-Amerika: het probleem van de inculturatie van het christendom _____	347
Het treurige lot van de indiaanse cultuur _____	348
Geen indiaans paradigma van het christendom _____	351
Kerkelijke schulderkenning nodig _____	355
Blijvende actualiteit van de bevrijdingstheologie? _____	356

VIII. Mijn wereld van de religies van India	359
De omgang met de gestorvenen	359
Heilige koeien?	360
Geen christelijk waarheids- en heilsmonopolie	362
Polytheïsme of monotheïsme?	364
Christelijke sannyasin	366
De oorsprong van het hindoeïsme	368
De Veda's als grondslag	369
De zoektocht naar eenheid	370
Het middeleeuws hindoeïsme	373
Het hindoeïsme in het moderniseringsproces	375
Indira Gandhiconferentie in Delhi	378
Eerste conferentie over wereldethos en traditionele Indiase ethiek	379
In het spoor van Boeddha	381
Een christelijk-boeddhistisch feest	383
De historische Boeddha	384
Hoe overzicht krijgen?	386
Welk boeddhisme is het ware boeddhisme?	389
Baanbrekende omwentelingen in het boeddhisme	391
'Middeleeuws' boeddhisme	392
Geëngageerde boeddhisten	393
Klein en groot voertuig	396
Het diamanten voertuig: Tibet	397
Modern boeddhisme in Japan	398
Drie boeddhistische opties	400
Meditatie in het centrum	401
Hervormingen in het boeddhisme?	403
De boeddhistische bijdrage aan een wereldethos	404
IX. Mijn wereld van de religies van China	414
Ervaringen met levende Chinese religiositeit	415
China – geestelijke grootmacht	417
Eerste Chinareis in 1979	418
Een derde religieus stroomgebied	419
Interculturele-interreligieuze dialoog (1987)	422
Tegelijk Chinees en christen: 'de gele paus'?	423

Overwinning van de Chinese kerkscheuring? _____	424
Ethisch humanisme: Confucius _____	426
Het project Wereldethos en de Chinese traditie (1989) _____	427
Hoe het project Wereldethos in China begon _____	429
De geboorteakte van een Chinees wereldethos: eerste conferentie over wereldethos en traditionele Chinese ethiek (Peking 1997) _____	431
Chinese religies in de film (1999) _____	434
Bevestiging en concretisering: tweede conferentie over wereldethos en traditionele Chinese ethiek (Peking, oktober 2001) _____	437
Welk traditioneel Chinees ethos heeft de toekomst? _____	439
China in een fundamenteel veranderingsproces _____	440
Wereldethos welkom in China _____	440
Een toespraak in de Verboden Stad (2009) _____	443
Een gedenkwaardige ontmoeting: de dichter Yang Lian (2012) _____	445
Een Wereldethos-instituut aan de Universiteit van Peking (2012) _____	446
Wereldethos: Herleving van de wijsheid in China _____	449
X. Het project Wereldethos: een ethos voor de mensheid _____	452
1989 – een derde verspeelde kans van de eeuw? _____	453
Vorbereidend werk voor het project Wereldethos: Unesco en WEF _____	454
Christelijk Europa? _____	457
Op weg naar het Tweede Parlement van de Wereldreligies (1993) _____	460
Wat een wereldethosverklaring niet moet zijn _____	464
Hoe de Wereldethosverklaring ontstond _____	466
De stichting Wereldethos – een geschenk uit de hemel (1995) _____	469
Wereldethos en opvoeding _____	472
Wereldethos en literatuur, filosofie, kunst _____	474
Wereldethos en muziek: de koorsymfonie ‘Weltethos’ _____	476
Basisoriëntatie voor een humanere wereldorde _____	479
Wereldethos voor de wereldpolitiek: Henry Kissinger _____	480
Noch realpolitik, noch zuivere gezindheidspolitik: Jimmy Carter _____	482
Wereldethos voor de wereldeconomie: Horst Köhler – Richard Grasso _____	486
Primaat van het ethos tegenover economie en politiek _____	489
Menselijke verantwoordelijkheden _____	491
Een voorvechter van het wereldethos: Helmut Schmidt _____	494
De eerste Wereldethoslezing: Tony Blair _____	498
Wereldethos in de VN _____	501

Een terroristische aanslag met verreikende gevolgen _____	504
Wereldethos bij het IMF en de Wereldbank _____	505
Terugval in het confronterend paradigma van wereldpolitiek _____	507
Kofi Annan in Tübingen _____	510
De Wereldethoslezingen _____	512
Wereldethos-instituut aan de universiteit (Tübingen 2012) _____	514
XI. Kerkhervorming een blijvend probleem _____	526
Wereldproblemen en kerkproblemen _____	526
Het vertrouwenskapitaal _____	527
Het credo – aan tijdgenoten verklaard _____	529
‘Thema’s van een leven’ _____	532
De doodzieke Johannes Paulus II – symbool van een afgetakelde kerk _____	533
De paus hoofdverantwoordelijk voor de crisis van de hoop _____	535
Meest tegenstrijdige paus van de twintigste eeuw _____	537
Katholiek Polen in gevaar _____	545
De Ierse omwenteling _____	548
Het gedomesticeerde conclaaf (2005) _____	555
Criteria voor de pausverkiezing: een brief aan de kardinalen _____	557
Mijn droomkandidaat: kardinaal Martini _____	564
De verkiezing van Joseph Ratzinger in 2005	
– een enorme teleurstelling _____	565
Een sensatie: Benedictus XVI nodigt zijn critici uit _____	567
In Castel Gandolfo – een vriendschappelijk onderhoud _____	571
Het gemeenschappelijk communiqué _____	576
Eerste teleurstellingen: Regensburg – Istanboel – Constantinopel	
– Aparecida/Brazilië – Washington _____	579
Afwending van het concilie: concilievijandige bisschoppen aanvaard _____	584
Paus vist in anglicaanse wateren _____	586
Kardinaal en paus Ratzinger verantwoordelijk	
voor verhulling van het seksueel misbruik _____	589
Vijf jaar Benedictus XVI – een tussenbalans: open brief	
aan de katholieke bisschoppen wereldwijd _____	590
Erfenis voor de opvolgers: Poetisering	
– re-Italianisering – machiavellisme _____	597
Tegen de weigering om te hervormen _____	601
Neergang van de katholieke theologie? _____	605

Klein handboek van de kerkhervorming: <i>Ist die Kirche noch zu retten?</i> (2011) _____	607
Wat blijven moet _____	608
De belangrijkste figuur van elke kerkhervorming: <i>Jesus</i> (2012) _____	609
Een roepende in de woestijn? _____	611
 XII. Aan de avond van het leven _____	614
Afscheid van het alpineskiën _____	614
Geen afscheid van de sport _____	617
Wereld-Sport-Ethos _____	619
Ervaringen met het sterven – een blik in het hiernamaals? _____	622
Eeuwig leven – het alternatief _____	624
Ja tegen het eeuwig leven _____	626
Rekening houden met het sterven _____	628
Pleidooi voor zelfbeschikking ook in het sterven _____	630
Een verloren vriend: Walter Jens _____	633
Gedenk- en dankdagen _____	636
‘Handelsmerk’ van de universiteit van Tübingen _____	638
Wat is ijdelheid? _____	640
Machteloos onder machtigen? _____	641
Het oeuvre _____	644
Dankbaar voor de menselijkheid die ik ervoer _____	648
Steun in mijn familie _____	651
Met laatste kracht vooruit _____	655
In de duivelse keuken? _____	657
Voorboden van de dood _____	659
Op tijd terugtreden _____	663
Hoe lang leven? _____	664
Concrete zelfverantwoording _____	666
Hoe ik zou willen sterven _____	668
Tot alles bereid _____	671
 Epiloog _____	674
Een nieuwe stichtingsvoorzitter _____	674
Onverwachte terugtreding van de paus _____	676
Conclaaf en verkiezing van een verrassende kandidaat _____	678

Paus Franciscus – een paradox? _____	681
Een signaal van hoop vanuit Rome _____	689
Mijn Wereldethos-erfenis _____	692
De loop volbracht _____	706
Mijn laatste amen _____	715
Noten _____	720
Register _____	738
Nawoord _____	752

Rekenschap. Mijn laatste drie decennia

Het leven gaat verder – maar hoe? Dat heb ik mezelf dertig jaar geleden na de donkerste weken van mijn leven afgevraagd. En nu kan ik het in een paar woorden zeggen: *beter* dan ik toen kon voorspellen!

Het eerste deel van mijn memoires, *Bevochten vrijheid*, schildert de periode van 1928 tot 1968, met het Tweede Vaticaans Concilie als theologisch en kerkhistorisch hoogtepunt. Het tweede deel onder de titel *Omstreden waarheid* gaat over de jaren 1968 tot 1980, waarin ik een dieptepunt bereikte toen mij mijn kerkelijke leerbevoegdheid ontnomen werd.^a Net als in het eerste en tweede deel gaat het ook in dit derde en laatste deel, dat de periode van 1980 tot nu behandelt, niet om ‘memoires’ in de gebruikelijke zin van het woord, maar om vertelling *en* beschouwing: om tijd-, kerk-, theologien en godsdienstgeschiedenis, beleefd door een ooggetuige en theoloog. *Doorleefde menselijkheid* met al zijn licht- en schaduwzijden.

Maar hoe krijg je vat op zo’n enorme hoeveelheid materiaal? Door het chronologisch of systematisch te rangschikken? Ik heb gekozen voor een thematische bundeling in afzonderlijke hoofdstukken – maar dan wel tegen de achtergrond van een chronologisch verloop van de gebeurtenissen. Zo heb ik geprobeerd om het voor memoires vereiste ik-perspectief in balans te brengen met een sterke betrokkenheid op de inhoud. Ik wil niet verzanden in *name dropping*, en volg het advies van mijn vriend Walter Jens, de grote *homme de lettres*, die op 9 juni 2013 is overleden: ‘Je mag in je autobiografie alles schrijven, zolang het maar in relatie staat tot jezelf.’

Voor mij is het opnieuw een spannende geschiedenis, vol conflicten en resultaten, waarbij ik me vaak in plaats van breeduit te vertellen moet toespitsen en in plaats van details te geven moet samenvatten. Mijn persoonlijke herinneringen zijn nu eenmaal niet te scheiden van het verloop van kerk-

---

a In het vervolg wordt naar deze eerdere memoires verwezen met respectievelijk deel 1 en deel 2.

en wereldpolitieke conflicten, en een grote gedachtegang laat zich vaak het beste illustreren aan de hand van kleine gebeurtenissen. De anekdotes in dit boek willen het verhaal niet alleen verluchten en verhelderen, maar zijn veelal ook een verheldering van fundamentele zaken. Zo hoop ik de lezer op een plezierige wijze de samenhang tussen wereldreligies, wereldgeschiedenis en wereldpolitiek te laten zien. Ik hoop dat de lezer door deze opzet gemotiveerd wordt om dit noodgedwongen dikke boek in zijn geheel te lezen, ook al heb ik er alle begrip voor als iemand van de twaalf hoofdstukken voorlopig alleen dat leest wat hem het meest interesseert.

Toen vlak voor Kerst 1979 mijn kerkelijke leerbevoegdheid werd ingetrokken, was dat voor mij een diep deprimerende ervaring. Maar het betekende tegelijk het begin van een nieuw hoofdstuk van mijn leven. Ik kon me verdiepen in een reeks nieuwe thema's, die niet alleen belangrijk zijn voor de kerk, maar ook voor de mensheid: vrouw en christendom, theologie en literatuur, religie en muziek, religie en natuurwetenschap, de dialoog tussen religies en culturen, de bijdrage van de religies aan de wereldvrede en de noodzaak van een gemeenschappelijk ethos voor de mensheid, een wereldethos.

Al deze projecten ontstonden natuurlijk niet alleen aan de schrijftafel, hoe belangrijk mijn academische en publicitaire werkzaamheden in dit verband ook zijn geweest. Ze gaven aanleiding tot talloze reizen en ontelbare ontmoetingen met belangrijke en minder belangrijke tijdgenoten uit de religie, politiek, economie, cultuur, wetenschap en maatschappij. Deze ontmoetingen vonden plaats op universiteiten, maar ook in het gewone leven. Niet alleen bij Unesco, maar ook in de Verenigde Naties, en zowel in het Wereld Economisch Forum in Davos als in het Parlement van de Wereldreligies in Chicago. Ze vonden plaats in een periode waarin de wereldgeschiedenis soms op dramatische wijze een nieuwe richting koos en opnieuw werd ingericht. Daarom zal ik bij het vertellen van mijn levensverhaal steeds ook de wereldhistorische ontwikkelingen in het oog houden. Maar ondanks al het dwalen en dralen is mijn principiële standpunt – dat van een verlicht, oecumenisch open en maatschappijkritisch christen – niet veranderd. Ik heb dit wereldbeeld inmiddels in een synthese van mijn spiritualiteit uiteengezet onder de titel *Wat ik geloof (Was ich glaube, 2009)*.

Natuurlijk zal men zich bij het lezen van het hoofdstuk 'Rekenschap' afvragen aan wie ik rekenschap wil afleggen. Ben ik dan iemand verantwoordelijk verschuldigd? Wat mijn persoonlijk leven betreft slechts aan die ene, van wie sprake is in de Romeinenbrief van de apostel Paulus: 'Ieder van ons zal zich dus tegenover God moeten verantwoorden' (Rom 14:12). Maar ik

heb ook altijd als een publiek persoon geleefd en gewerkt. Ik was als theoloog vaak 'omstreden', en ben door mijn eigen kerkelijke leiders meermalen om rekenschap gevraagd, ja, gedwongen. Ik belichaamde voor velen een alternatieve weg van katholiek-zijn. En ik heb er begrijpelijkerwijs belang bij dat de officiële kerkelijke opinie geen monopolie verwerft in de geschiedschrijving of de publieke opinie.

Al met al kijk ik heel positief terug op de laatste dertig jaar van mijn leven. Ik heb veel *menselijkheid* in de ware zin van het woord *ervaren* en wilde me, tegen alle vormen van onmenselijkheid in, inzetten voor *meer menselijkheid in de mensheid*: voor de eenheid van de christelijke kerken, voor vrede tussen de religies, voor onderlinge gemeenschap tussen de naties. Ik ben blij te kunnen vertellen dat er zoveel dingen in mijn leven en werk zijn die zich ondanks alle conflicten in een hoopvolle richting hebben ontwikkeld. Dat ik van deze 33 jaar nog rekenschap kan afleggen, had ik niet kunnen voorspellen en is voor mij onverdiende genade.

Maar bij menselijkheid hoort ook sterfelijkheid. Ook daar wil ik in dit laatste deel van mijn memoires plaats voor inruimen: ook daarin waarheid in waarachtigheid!

Tübingen, juli 2013

I. Naar nieuwe oevers

Sinds het begin van uw pontificaat en vooral sinds de verklaring van de Geloofscongregatie van 18 december 1979 heb ik zowel direct als indirect steeds weer uitdrukking gegeven aan de wens om een gesprek met u te voeren dat onze standpunten zou kunnen verhelderen, waarbij ook echt niet uitgesloten is dat het leerzaam zou kunnen zijn. Ik ben en blijf bereid tot een dergelijk gesprek, waar en wanneer u maar wilt.

Handgeschreven brief aan paus Johannes Paulus II vanuit Sursee, Zwitserland, op 25 augustus 1980

Na de grote confrontatie met Rome en de Duitse bisschoppen van 18 december 1979 tot 10 april 1980 inzake mijn kerkelijke leerbevoegdheid, mijn leerstoel en het Instituut voor Oecumenisch Onderzoek, realiseer ik me dat het zinloos zou zijn om dagelijks te treuren over het feit dat de huidige paus mij niet waardeert en geen antwoord wil geven. Zelfs mijn 'strikt persoonlijke' brief aan de paus van 25 augustus 1980, geschreven vanuit mijn Zwitserse woning aan het meer, bleef onbeantwoord. Tot aan de dood van deze paus in het jaar 2005 zou het nooit tot een persoonlijke briefwisseling of zelfs een gesprek komen – vijfentwintig jaar lang. Daar kwam nog een overweging bij. Ik wilde niet dat mijn naam in de theologische wetenschap zou worden weggezet onder het etiket 'Onfeilbaar?' (naar de titel van mijn boek *Unfehlbar?*). Ik was meer dan 'pauscriticus' of 'kerkcriticus'. Nee, het ging erom op te breken en koers te zetten naar nieuwe oevers! Zeker, de band met het oude moederland zou ik nooit verbreken. Maar in plaats van me op de problemen van de rooms-katholieke 'binnenwateren' te fixeren, wilde ik me nog meer dan daarvoor op de 'wereldzeeën' van religies en culturen wagen.

Op krachten komen: een ‘kettters lot’?

Ik begin waar ik in het tweede deel van mijn ‘memoires’ ben geëindigd: in het jaar 1980. Eindelijk kan ik genieten van een welverdiend verblijf op het eiland Kreta – de maandenlange discussies hebben mij uitgeput. Heerlijk! In de maand mei – naar mijn ervaring tijdens mijn zeven jaren studie in Rome de aangenaamste maand: warm, maar niet heet – ben ik drie weken op dit eiland in het zuiden van de Egeïsche Zee. ’s Ochtends al voor het ontbijt zwemmen in de baai, en in de loop van de dag nog een aantal keer. Ook het waterskiën nog eens proberen. Maar vooral in alle rust lezen in de zon: boeken die ik niet moet maar zelf wil lezen. ‘Niets mooiers onder de zon, dan onder de zon zijn’ (Ingeborg Bachmann).

Ik heb maar een paar boeken meegenomen, waaronder – maar dat was een misser – een dik boek met de titel *Ketzerschicksale: Christliche Denker aus neun Jahrhunderten* (Berlijn 1979), dat een jaar eerder was verschenen. De auteur is de uiterst competente, toen al vierentachtigjarige kerkhistoricus Eduard Winter, die zelf enorm geleden heeft onder de rooms-katholieke machtskerk. Hij had me dit boek – dat tegelijk ook zijn geestelijk testament is – toegestuurd. Hij beschrijft daarin de lotgevallen van openlijke en heimelijke ‘ketterse’ denkers uit de twaalfde tot de twintigste eeuw; mensen die de waarheid meer gehoorzaam waren dan de kerkelijke en wereldlijke macht en daaronder hebben geleden: van Joachim van Fiore tot Nicolaas van Cues, van Copernicus, Kepler, Pascal en Leibniz tot Anton Günther, Franz Brentano en Herman Schell. Voor mij veelal bekende namen, maar hier vooral gezien vanuit hun confrontatie met de heersende leer en opvattingen.

Een bewogen boek, dat me nieuwe moed had moeten geven, maar me in feite vaak deprimeerde. Ik kon de gedachte niet onderdrukken: zou ik zelf ook als ‘ketter’ de geschiedenis ingaan – oorspronkelijk een eervolle zelfaanduiding van de Zuid-Franse ‘katharen’ (Grieks: ‘de zuiveren’)? Uiteindelijk wilden de in dit boek behandelde ‘autonome denkers geen kettters zijn. Enerzijds was dat omdat ze zichzelf niet als tegenstanders van de kerk zagen, maar een betere kerk nastreefden. Anderzijds omdat ze beseften wat het label “ketter” tot gevolg zou hebben – belasting, ja, fysieke eliminatie,’ aldus Eduard Winter in zijn inleiding. Maar, zo vraag ik me af, klopt het citaat voor in zijn boek dan wel: ‘Het *krachtigste* op aarde is toch de *gedachte*. Haar de weg versperren lukt op den duur niet met geweld of een zwarte lijst!’

Het citaat is afkomstig van de Würzburger hoogleraar theologie Herman Schell (1850-1906), die op de drempel van de twintigste eeuw de beroemd-

ste katholieke theoloog van Duitsland was. Hij was de auteur van de in vele edities verschenen boeken *Der Katholicismus als Princip des Fortschritts* (1897) en *Die neue Zeit und der alte Glaube* (1898) – programmatische geschriften van het Duitse hervormingskatholicisme, die al vóór de kerstdagen van datzelfde jaar, op 15 december 1898, door Rome op de Index van Verboden Boeken werden gezet! En Schell? Hij onderwierp zich aan het gezag om zijn leerstoel te behouden, maar bleef slachtoffer van heftige aanvallen door roomsgezinde ‘antimodernisten’. De correspondentie met zijn leraar en vriend, de filosoof Franz Brentano, die vanwege het onfeilbaarheidsdogma (1870) op Goede Vrijdag 1873 afzag van zijn geestelijk ambt, professoraat en kerkklidmaatschap, na een onderhoud met de Würzburger bisschop, spreekt boekdelen. Ze onthult het destijds al voor veel katholieken fatale dilemma tussen rooms-katholiek geloof en het ethos van de moderniteit, tussen kerkelijkheid en wetenschappelijkheid, tussen kerkelijke gehoorzaamheid en gewetensnood. Onder de fanatieke antimodernistenpaus Pius X (tegen zijn hoogst aanvechtbare zaligverklaring door de evenzeer antimoderne Pius XII in 1954 in Rome was ik als student al gekant) wordt opnieuw druk uitgeoefend op Schell. Op 6 december 1905 moet hij voor de tweede maal bij de bisschop komen om zich onvoorwaardelijk achter het ‘integrale’ catholicisme te scharen, zoals Pius X dat zich voorstelde. Zijn verklaring werd bewerkt en meteen gepubliceerd in het bisschoppelijk ambtsorgaan. Schell is een gebroken man. De vele persoonlijke beschuldigingen en officiële belastingen hebben hem vreselijk aangegrepen. Op 13 mei 1906 wordt hij op 56-jarige leeftijd uit zijn lijden verlost door de dood... Het lot van een hervormingstheoloog, dat me met ontzetting vervult. Ketter-zijn in deze kerk kan levensgevaarlijk zijn.

Maar, zo zeg ik tegen mezelf: we leven gelukkig niet meer in een tijd waarin troon en altaar, vorst en kerk elkaar steunen, maar in een vrije, democratische rechtsstaat. En ik kan me voor mijn theologische standpunten niet alleen op de Bijbel en de grote katholieke traditie beroepen, maar ook op Vaticanum II (1962-1965) – het contrapunt van het onfeilbaarheidsconcilie Vaticanum I (1869-1870). Daarom weet ik ook na het lezen van *Ketzerschicksale* mijn goede humeur te behouden. Op de laatste foto uit het tweede deel van mijn memoires, *Omstreden waarheid*, zie je me in Kreta ontspannen lachend met in de hand het documentatieboek *Der Fall Küng*. Onderschrift bij de foto: ‘Niet overwonnen!’

Mijn leven – labyrint of drakengevecht?

Begeleid door Marianne Saur, die zich in een voor haar onverwacht moeilijke tijd op bewonderenswaardige wijze staande weet te houden in ons gezamenlijk condominium (Deel 2, hoofdstuk III: 'Besluiten inzake huishouding en secretariaat'), en haar vriendin Hede Jacoby, ontmoeten we in de Kretensische hoofdstad Heraklion mijn Tübinger collega Herbert Haag en zijn groep 'Bijbelse reizen'. Haag is uitgever van het eerste katholieke historisch-kritische *Bibelllexikon* (1968). Onder het lemma 'Kreta' lees ik: 'Het wetenschappelijk onderzoek in Kreta begon in 1900 met de opgraving van Knossos door de Brit J.A. Evans, waarbij het paleis van koning Minos en een zich tot dan toe onbekende, in vazen, wandschilderingen en architectonische vormen openbarende cultuur van hoge ouderdom en grote volmaaktheid aan het licht kwam.' Ik wil dit eiland al heel lang leren kennen, omdat zijn cultuur in de derde en tweede eeuw voor Christus door zijn handelsbetrekkingen met het Egeïsch cultuurgebied een sleutel biedt om de Egyptische en de Grieks-Romeinse cultuur waar ik beter mee vertrouwd ben, goed te verstaan. En zo bezoeken we op onze tochten dwars over het eiland de opgravingen van de vorstelijke paleizen in Knossos en Phaistos en veel meer.

Mij interesseert vooral de in de Griekse mythologie doorgegeven mysterieuze vertelling over koning Minos en de mensvormige, mensenetende Minotauros (stier-man). De Atheners waren verplicht om hem zeven jonge mannen en zeven jonge vrouwen te offeren, tot de Atheense held Theseus hem doodde. Maar Theseus kon de weg uit het labyrint van de Minotauros slechts vinden door de woldraad die koningsdochter Ariadne hem had gegeven, te volgen. Is het gek dat mij, terugdenkend aan Rome, opeens 'paus Theseus I' in gedachten schiet? Dat was de spotnaam die we in het pauselijke Collegium Germanicum gaven aan de hoogleraar sociale wetenschappen Joseph Höffner, vanwege zijn vaak al te eenvoudige theologische 'theses'. Höffner, die zelf ook aan het Germanicum was opgeleid, werd later aartsbischop van Keulen en kardinaal, en was een van mijn belangrijkste tegenstanders in de achter mij liggende confrontatie.

De ook op Kreta vereerde Sint-Joris (Duits: Heilige Georg) zou je kunnen zien als een soort christelijke tegenhanger van Theseus, die de draak zou hebben gedood, een wezen dat zowel vogel en slang als krokodil en leeuw was (geen dinosaurus!). Het historisch onderzoek heeft deze draak al in de vijfde eeuw voor Christus ontmaskerd als een bedenkseel uit het tweestromenland. De heilige Joris was een officier die wonderen deed, en vanaf de vierde eeuw

na Christus werd vereerd in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied, en in West-Europa in de elfde eeuw voor het eerst samen met de draak verschijnt op het zegel van het Bamberger domkapittel. Zo is door de eeuwen heen de legende ontstaan van ridder Sint-Joris, die de draak doodde en aldus de stad en de ter dood gedoemde koningsdochter bevrijdde.

Sint-Joris is dus net als Theseus een legendarische, *mythische figuur*, wat de liturgiecommissie van het Vaticanum II ertoe heeft gebracht om het feest van Sint-Joris van de katholieke feestkalender te schrappen. Dat gebeurde tegen mijn zin en vermoedelijk ook tegen de zin van mijn collega op het concilie, Joseph Ratzinger, die zelfs een broer heeft die Joris (Georg) heet. Sint-Joris is bovendien de stadspatroon van mijn moederstad Sursee. Deze onbeduidende voorbeelden werpen de fundamentele vraag op hoe we vandaag de dag omgaan met mythen. Die moeten, omdat ze betekenis hebben voor mensen, niet simpelweg worden afgeschaft, maar ook niet historisch worden opgevat. Ze moeten op een verhelderende manier worden uitgelegd in onze eigen tijd. Alleen zo doe je op invoelende wijze recht aan de folkloristische, poëtische erfenis van de volken en religies, en ook aan de Bijbel. In principe zal ook Joseph Ratzinger daarmee instemmen, met dit verschil dat hij deze interpreterende vorm van ‘ontmythologisering’ niet zal willen toepassen op de christologie en zeker niet op het pauselijke en bisschoppelijke privilege van de onfeilbaarheid.

In deze overgangsweken naar een nieuwe periode in mijn leven heb ik veel tijd om na te denken. Ik denk terug aan al het positieve en negatieve dat me is overkomen en dat ik ook zelf heb teweeggebracht. Ik probeer me voor te stellen hoe het verder zal gaan. Vecht ik in feite niet tegen een draak die ik nooit en te nimmer zal kunnen overwinnen? Of ben ik in een labyrint terechtgekomen, een dwaaltuin, waarin geen draad van Ariadne is die een uitweg biedt? Hoe dan ook: ter oriëntatie heb ik baat bij een samenvatting van het conflict, die voor het Duitse publiek in de vorm van een retrospectief gedetailleerd en grondig is gedocumenteerd.

Een documentatie met een appèl aan de paus

Herbert Haag en Norbert Greinacher, mijn twee trouwste collega's uit de katholiek-theologische faculteit waarvan ik eerder deel uitmaakte, tekenen, zoals ik aan het einde van het tweede deel van mijn memoires heb bericht, als uitgevers voor een 546 pagina's dik boek getiteld *Der Fall Küng*. Het bevat documenten over de voorgeschiedenis en de intrekking van mijn leer-

bevoegdheid, de opinies van groepen en instellingen, van theologische faculteiten en vakgebieden, en van belangrijke personen. Ik heb daarvoor tot dan toe grotendeels ongepubliceerde documenten en opiniestukken, brieven en toespraken met commentaar ter beschikking gesteld. Zeker, in deze fase, waarin ik volstrekt uitgeput ben, geeft het lezen van de honderden opiniestukken en alle bemoedigende brieven me nieuwe moed. Geen haar op mijn hoofd die eraan denkt om al deze mensen teleur te stellen – noch door te herroepen, noch door me stil te houden.

De samenstelling van deze documentatie, de vertaling van documenten en het moeizame redactionele werk met alle correcties zou niet mogelijk zijn geweest zonder de intensieve medewerking van dr. Karl-Josef Kuschel, dr. Urs Baumann en dr. Margret Gentner. Mijn plaatsvervanger op het instituut, de academische consulent dr. Hermann Häring, heeft ondertussen – ik kom daar nog op terug – een eervol beroep ontvangen voor de leerstoel dogmatiek aan de katholieke faculteit van Nijmegen. Daar wordt hij eerst collega en daarna opvolger van de beroemde Vlaams-Nederlandse theoloog Edward Schillebeeckx!

In hun slotwoord tonen de uitgevers zich bijzonder onder de indruk van het aantal stemmen dat mijn zijde heeft gekozen, en van de overtuigingskracht van de argumenten en het gewicht van de feiten. In een soort tussenbalans wijzen ze op de vernietigende gevolgen van de ‘zaak-Küng’ en laten de verschillende dimensies van de kwestie zien: de pastorale, de theologische, de oecumenische, de politieke, de kerkhistorische en de juridische. Dat alles vormt de grondslag voor hun conclusie: ‘Wie deze documentatie van begin tot eind bestudeert, kan niet om de slotsom heen: Hans Küng is door zijn kerk onrecht aangedaan. De kerkhistorische bepalingen zijn op flagrante wijze geschonden. Het proces is een aanfluiting voor het christelijke principe van de broederlijkheid. De door Küng aangedragen theologische vragen zijn noch erkend noch beantwoord.’¹ Wat toen in 1980 werd gezegd, geldt dertig jaar later nog steeds.

Op grond van hun uiteenzetting van de feiten en ontwikkelingen maken de uitgevers zich uiteindelijk tot ‘spreekbuis van de in dit boek en allerwegen geuite protesten’ en doen ze een direct beroep op paus Johannes Paulus II, die verantwoordelijk is geweest voor de intrekking van mijn leerbevoegdheid: ‘Heilige Vader! Neem deze zaak zonder aarzelen weer ter hand! Stel een onbevooroordeelde commissie van bisschoppen en theologen in, die de opgeworpen vragen inhoudelijk en zonder tijdsdruk tegen het licht houdt! Wij doen een beroep op uw verantwoordingsgevoel en uw geweten: maak een

einde aan het onrecht dat is geschied! Laat de rehabilitatie van Küng niet over aan de geschiedenis! Maak een persoonlijk gebaar tot zegen van de kerk!²

Bij dit nawoord staat de datum van 24 april 1980. Reeds op 12 mei geven beide uitgevers deze documentatie uit. De altijd bijzonder efficiënt werkende uitgeverij Piper stuurt vooraf een zichtexemplaar naar Kreta. Het geeft me moed, maar maakt me niet overmoedig. Want:

Geen illusies: een brief aan de paus

De grote confrontatie heb ik doorstaan, maar de discussies met het Romeinse systeem zijn nog lang niet achter de rug. Ondanks het verlies van mijn kerkelijke leerbevoegdheid heb ik mijn leerstoel en instituut kunnen behouden. Het is niet gelukt om me het zwijgen op te leggen. Mijn Romeinse en Duitse tegenstanders zijn er niet in geslaagd om mij academisch gezien van mijn ‘macht te beroven’. Maar dat paus Wojtyła naar de oproep van de uitgevers van de documentatie zal luisteren, een commissie van bisschoppen en theologen zal instellen en het mij blijkbaar aangedane onrecht weer goed zal maken, lijkt mij niet waarschijnlijk. Spoedig wordt duidelijk: deze paus, die grote en kostbare reizen maakt en overal vrede, gerechtigheid en mensenrechten verkondigt, maar mij sinds zijn aantreden elke vorm van wederhoor onthoudt, zal ook in de toekomst die houding blijven innemen.

In elk geval krijgt Rome na het verschijnen van deze documentatie het gevoel dat het in het defensief is – mede door het aanstaande bezoek van de paus aan Duitsland. Daarom stuurt de paus al op 22 mei 1980 – een dag voor mijn terugkeer uit Kreta – een uitvoerig schrijven naar Duitsland. Nee, niet aan mij, ook niet aan de uitgevers van de documentatie, maar aan mijn belangrijkste tegenstander, ‘Theseus I’, de Keulse kardinaal Joseph Höffner, en aan de Duitse bisschoppenconferentie. Het is een ongetwijfeld tot in detail afgesproken (en misschien zelfs in Duitsland opgestelde) brief. Deze gaat niet op de inhoud van de zaak in en zegt ook geen revisie van het proces toe, maar probeert – geraffineerd of grof, zo je wilt – de nog steeds niet overtuigde brede publieke opinie te overtuigen van de rechtvaardigheid van de maatregelen die de inquisitie tegen mij heeft genomen. De toon is zalvend: de pauselijke brief is ‘vol liefde voor deze broeder’ (al heb ik tot op heden nauwelijks iets van deze broederlijkheid en liefde gemerkt). Hij bidt God om een ‘ontmoeting in de waarheid’ (natuurlijk zoals de paus die verstaat), in het bijzonder ‘met deze mens, onze broeder, die als katholiek theoloog,

wat hij zijn en blijven wil, met ons een bijzondere verantwoordelijkheid voor de door de kerk betuigde en verkondigde waarheid moet delen'. Ik vraag me alleen af: Waarom vraagt de paus dit aan 'God' en zorgt hij er niet zelf voor dat deze ontmoeting met mij, zijn 'broeder', plaatsvindt?

Desalniettemin – deze brief is een 'teken' van de paus met betrekking tot mijn zaak. Hij kan mij (dat wil zeggen: de door mij verdedigde zaak) blijkbaar niet negeren. Ik besluit zelf ook een teken te geven: ik schrijf hem op 25 augustus 1980 een brief vanuit mijn Zwitserse moederland, waaruit ik in het motto boven dit hoofdstuk al heb geciteerd. Ik bedank de paus voor zijn woorden: 'Ook in de afgelopen, voor mij moeilijke maanden heb ik deze bijzondere verantwoordelijkheid steeds volledig en geheel aanvaard. En alleen deze verantwoordelijkheid is het, die mijn theologisch werk heeft bepaald en ook voor de toekomst zal bepalen.' Het doet me ook pijn om te merken 'hoezeer door deze conflicten de spanningen in onze kerk zijn toegenomen, de oecumenische toenadering met de andere kerken wordt belast, het begrip tussen theologie en leerambt is geschaad. Dat heeft geen van beide partijen gewild. Alleen daarom lijken toenadering en verzoening mij wenselijk.'

Omdat de pauselijke brief aan de Duitse bisschoppenconferentie 'door de openbaarheid is begrepen als een gebaar van bereidheid tot toenadering en een stap van tegemoetkoming, die tot een persoonlijk gesprek in broederlijke geest zou kunnen leiden,' vraag ik hem om een dergelijk gesprek, waar en wanneer hij dat maar wil: 'Want ook al zal een persoonlijke ontmoeting niet meteen alle door veel mensen als drukkend ervaren problemen oplossen, het zal zeker uitdrukking geven aan de bereidheid om een echte dialoog aan te gaan. Het zal het wederzijds begrip en de "ontmoeting in de waarheid" [dienen], zoals die door het evangelie zelf wordt gevraagd en daarom door de kerk moet worden betuigd en verkondigd.' Omdat de paus zo nadrukkelijk spreekt over de liefde, in het bijzonder tot 'deze mens, onze broeder', is mijn appèl: 'Een dergelijk gesprek zou ook kunnen laten zien dat de liefde van Christus de maatstaf blijft in onze kerk, zelfs bij grote meningsverschillen, en dat we daarom kunnen afzien van onnodige polarisatie.' De brief eindigt met de woorden: 'Voor uw zo belangrijke herderstaak in dienst van onze katholieke kerk en de gehele christenheid wens ik u van harte Gods zegen.'

Maar ik maak me geen illusies. Vermoedelijk wil deze paus uit Polen, die ik in dit persoonlijk schrijven zelfs mijn privénummer in Zwitserland heb gegeven, helemaal geen gesprek, en zijn z'n mooie woorden niet zozeer bestemd voor een 'mens' of 'broeder', maar voor de publieke opinie. Daarmee blijkt deze pauselijke brief aan de Duitse bisschoppen, wat ik al wel vermoed

had, een typisch geval van curiale windowdressing en ‘praatjes voor de Bühne’: schone schijn, die het Duitse kerkvolk gerust moet stellen, zo vlak voor het pauselijk bezoek, dat natuurlijk een groot feest moet worden.

Daarom ben ik blij dat ik nog geen twee dagen na het pauselijk schrijven aan de bisschoppenconferentie, op 24 mei, in Tübingen bezoek krijg van professor Leonard Swidler, met wie ik sinds mijn eerste reeks lezingen in de Verenigde Staten in 1963 bevriend ben, samen met de joodse geleerde professor Zalman Schachter (eveneens Temple University Philadelphia), die een voordracht houdt over ‘De joods-christelijke dialoog. De bijdrage van een kabbalist’. Daarbij brengen we ook een bezoek aan het beroemde kabbalistische leerpaneel in de protestantse kerk van Bad Teinach bij Calw.

Leonard Swidler neemt samen met zijn vrouw Arlene, die goed is in talen, en een team de taak op zich om voor het Engels taalgebied een verslag van uiteindelijk 627 pagina’s uit te geven bij de grote New Yorkse uitgeverij Doubleday, die ook mijn boeken *Christ sein* en *Existiert Gott?* in vertaling heeft gepubliceerd. Dit verslag verschijnt onder de titel *Küng in conflict*. Het omvat niet alleen de door Herbert Haag en Norbert Greinacher, maar ook de door Walter Jens in 1978 gepubliceerde documentatie *Um Nichts als die Wahrheit. Deutsche Bischofskonferenz contra Hans Küng*. Een, zoals de omslag zegt, ‘historisch bericht van binnenuit over een twaalf jaar lange strijd met de kerkelijke hiërarchie, met wereldwijde gevolgen’. Een omvangrijke vertaling en bewerking, waar ik Len Swidler en zijn vrouw tot op de dag van vandaag bijzonder dankbaar voor ben. Maar – ik krijg ook van een heel andere kant steun.

Een helper in nood: Karl Klasen

Ik heb vaak een oud Duits spreekwoord geciteerd: ‘Freunde in der Not gehen Tausend auf ein Lot’ (In nood leert men zijn vrienden kennen). Ja, in noodgevallen zijn vrienden zeldzaam! In elk geval heb ik bij mijn conflicten met het rooms-katholiek establishment veel vrienden verloren, niet aan de basis, maar onder kardinalen en bisschoppen, en ook onder katholieke theologen die me al spoedig nauwelijks nog durfden te citeren. Ja, zelfs veel protestantse collega’s pasten zich stilzwijgend aan en liepen opeens met een wijde boog om mijn naam en oeuvre heen.

Maar ik heb ook veel vrienden behouden en er nieuwe bij gekregen. Universiteitsvoorzitter Adolf Theis kreeg gelijk met zijn waarschuwing aan mijn tegenstanders in de katholieke theologische faculteit, voorafgaand aan de